

Валентин Бушанський

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ РОСІЙСЬКИХ ПОЛІТИКО-ІСТОРИЧНИХ УЯВЛЕНЬ

У статті досліджується становлення російських імперських настановлень у контексті соціально-політичної кризи в СРСР і Росії. Показано, що актуалізація в російській політиці історичних міфів є наслідком кризи ідентичності.

Ключові слова: політичні установки, ідентичність, імперія.

Bushanskyi V. Critical Analysis Russian political and historical concepts.

This paper examines the formation of the Russian imperial attitudes in the context of social and political crisis in the USSR and Russia. It is shown that actualization in Russian politics historical myths – is the result of an identity crisis.

Keywords: political attitudes, identity, empire.

Звернувшись до української публіцистики, наукових праць і політичного дискурсу, не важко натрапити на таку тезу: імперії й XXI століття – речі несумісні. Ми сприймаємо цю тезу як очевидну аксіому – логічний засновок наших міркувань про українську історію та сучасні українсько-російські відносини. І це зрозуміло, адже Росія й дотепер залишається державою, котра зберігає контроль над століттями завойованими народами. До того ж і самі російські політики, науковці та публіцисти дають нам безліч підстав не забувати про колоніальне минуле (не залежно від того, чи іменується воно колоніальним).

Якщо ми, українці, вважаємо імперію анахронізмом і нонсенсом ХХІ століття, таким собі мамонтом, котрий вижив у вічній мерзлоті Сибіру і нині топче Україну, то російські автори – прокремлівські науковці та публіцисти – вважають імперію однією та єдиною відповіддю на всі російські молитви. Згадаймо бодай останні кадри безперечно талановитого фільму Леоніда Парфьонова «Російська імперія»: «Із тим, що заснована триста років тому Російська імперія жива – згодні і її прихильники, і її супротивники. Для одних, Імперія – відповідь на перше прокляте російське питання: «що робити?»; для других – відповідь на інше: «хто винен?». Скидається на те, що росіяни нарешті визначилися з відповідями на обидва питання: винен у всьому Захід (насамперед, США та Великобританія), адекватна ж реакція на всі історичні кривди – Імперія.

Отже, ми бачимо два цілком протилежні та взаємозаперечні трактування імперії: згідно з українським поглядом, імперія – це архаїчне зло, якому немає місця в майбутньому; згідно з російським, імперія – це очевидна реальність, факт історії та сучасності, котрий, з огляду на його об'єктивність, має передувати будь-яким моральним оцінюванням. Цілком зрозуміло, що Україна та Росія осмислюють історію, сучасність і майбуття в геть протилежних і несумісних категоріях. Проте це саме той випадок, коли альтернативність картин світу спричиняє конфліктні поведінкові форми, які вже, на жаль, вимірюються людськими життями.

Президент Петро Порошенко присвятив чимало часу розповідям про українське прагнення миру. Проблема лише в тім, що настання миру в Україні залежить не лише від сили прагнення. Спроби діалогу між Україною та Росією закінчилися цілковитим фіаско. І не в останню чергу тому, що ми в Україні не зовсім правильно оцінюємо російський спосіб мислення, ту картину історії, сучасності та майбутнього, яка утвердилася в російських умах. Ми можемо вважати російську картину світу хибною, а політичні дії, котрі зумовлюються російським світосприйняттям, – злочинними. Однак це ще не означає, що спосіб російського мислення не варто розуміти, принаймні для того, щоб мати можливість ефективно реагувати на російські виклики. Відповідно, як здається, є рація

проаналізувати основні структурні складники російського трактування імперії, щонайменше для того, аби відповісти їй на тепер уже українське прокляте питання: що робити?

Квазіекзистенціальний російський вибір

Перед тим як розібрати сучасні російські ідеологічні конструкти, варто зрозуміти особливість російської екзистенціальної ситуації. Бо без розуміння суті ситуації, в якій російський народ рефлексував власну історію, політичні процеси та перспективи майбутнього, – неможливо збагнути, чому російським народом були вироблені певні темпоральні уявлення, ціннісні установки й орієнтації.

Межова ситуація і для Росії, і для України – це, безперечно, 1991 рік. Однак українське та російське сприйняття 1991 року – кардинально відмінні. Що є для України 1991 рік? Передусім, це – набуття незалежності (створення власної держави). Безумовно, це й важка економічна криза, котра дуже багатьох громадян змусила по-іншому оцінювати розпад СРСР, шкодуючи за соціально-політичним ладом, за якого існувала позірна соціальна справедливість і політична стабільність. І попри все, попри всі економічні та політичні потрясіння, які, починаючи з 1991 року, переживала Україна, 90-ті роки пригадуються як період романтизму. Так, змарнованого, так, можливо, безпідставного, та все ж – романтизму, синонім якого – оптимістичне сприйняття майбутнього. Та й усі роки незалежності – сповнені неймовірних політичних конфліктів – усе ж не змусили українців зневірившись у політичному проекті «Україна». Водночас, попри брак «чітко артикульованої національної ідеї, значного поширення й домінування в масовій свідомості набули позитивно марковані ідеологеми: демократія, плюралізм, незалежність, колективне керівництво, економічна самостійність тощо» [6, с. 21].

Промовисті в цім сенсі результати опитувань Центру Разумкова: упродовж 2001–2012 років респондентам ставилося запитання: «Якби референдум щодо проголошення державної незалежності України відбувався сьогодні, то як би Ви на ньому проголосували?». Лише в 2002 і 2003 роках кількість респондентів, які «проголосували б» за незалежність, була нижчою 50 % – це

48,8 % і 46,5 %, відповідно. Падіння довіри респондентів до державного проекту спостерігалось й у 2008 році, коли тільки 50,3 % респондентів стверджували, що «проголосували б» за незалежність. При цьому варто відзначити, що «революційний» 2005 рік відзначився сплеском «довіри» до незалежності (59,5 %), за яким ішов спад і поступове зростання кількості позитивних відповідей до 64,4% у 2012 році [7]. Коротко характеризуючи ці дані, слушно зазначити, що відповіді респондентів розкривають не так їхнє ставлення до державної незалежності, як ставлення до політичної та соціально-економічної ситуації в країні. До того ж і сама ситуація опитування – не є власне ситуацією політичного вибору. Тож, навіть ті респонденти, котрі заявили, що «не проголосували б» за незалежність, імовірно, цілком по-іншому повелися б на виборчих дільницях. Отже, повторімо вже висловлену думку: попри всі суперечності та конфлікти, підтримка державної незалежності України завжди була достатньою. І, насамперед, це зумовлювалося тим, що сама незалежність сприймалась (і сприймається) як об'єктивна можливість, котра, зрештою, позитивно позначиться на способі життя в країні. (Людяма властиво – без надії сподіватись).

Однак геть інше сприйняття 1991 року спостерігається в Росії. Для того, щоб осягнути саму психологічну суть цього сприйняття, екстраполоймо нинішнє українське світосприйняття на світосприйняття росіян 90-х років: Україна втратила частину території – Кримський півострів; на Сході України розгортається сепаратистський рух, здійснюються акти терору; точиться так звана «антитерористична операція», котра за фактом є нічим іншим, як війною з РФ. Це події, які осмислюються в Україні й визначають психологічний клімат – розпач, дезорієнтацію, безпорадність, недовіру, агресію і, звісно, конструктивні практики самоорганізації на рівні громадянського суспільства. Український 2014 рік психологічно близький російському 1991-му: той самий розпад країни (СРСР), яку росіяни сприймали як, власне, Велику Росію, та ж таки війна в Чечні, ті ж таки акти терору. Додамо до цього ще й економічні труднощі та непевність щодо майбутнього існування країни. У цьому зіставленні є лише одна важлива незбіжність:

Україна має очевидного й неприхованого зовнішнього ворога – РФ; Росія ж у 90-ті роки ворога не мала. Росія стикалася з суто внутрішніми проблемами – наслідком власного-таки столітнього імперського панування та радянського недемократичного режиму, однією з рис якого був культурний ізоляціонізм. Росія не мала, умовно кажучи, «зовнішнього ворога», котрий міг би вважатися джерелом усіх негараздів і який, водночас, виступав би в ролі зовнішньої формотворчої структури, спонукаючи до мобілізації внутрішніх ресурсів.

Зробімо акцент: ситуація екзистенціальної рефлексії в Росії має всі ознаки жорстко посталої проблемної ситуації; але це, разом із тим, і фрустраційна ситуація, оскільки включає й елемент депревації та загального пригнічення буттєвих сенсів. Росія, що існувала століттями, котра уважно дослухалася, «чи не посміла чхнути якась гармата в Європі», ця Росія зникла, розпалася, по суті, перетворилася на порох буквально в кілька років. Розпався образ великої держави – домівки й творіння кожного з росіян. Розпався образ «я громадянин Советского Союза». Зникли всі, вироблені століттями, сенси існування народу – творця православного царства, копача слов'янського моря, будівничого комуністичного майбутнього, взірця для всього прогресивного людства. Втратила будь-яку довіру й інстанція, котра була вповноважена продукувати сенси – владно-політичний центр, за яким проступала тінь православного царя і його-таки модифікованого продовження – вождя й учителя всіх трудящих, чи його-таки знеособленого явлення – «товариша Партії». СENS завжди входив у російське життя, мовби «згори». І ставлення до влади завжди було двоїсте. З одного боку, влада була ніби своя; з другого – ніби стороння. І ця дистанція була вкрай важлива. Ці елементи іншості розривали ланцюг розуміння: а істинна влада завжди незбагненна, абсолютна влада завжди ірраціональна. Однак, роки Перебудови – розітнули міфологічну пелену влади. І за владною величчю виявилася цілковита порожнеча. Магія влади зникла. Росія опинилася наче в цілковитій п'їтмі, яка поглинула й кремлівські зорі, й «маківки святих монастирів». П'їтма поглинула вертикаль влади, яка ґрунтується не так на репресії, як на вірі в те, що немає влади не від Бога. Владімір Ленін іронізував: російське дворянство – а це

лише п'ять відсотків населення – спромоглося століттями управляти всією Російською імперією. Іронія Владіміра Леніна була виправдана, з раціональної точки зору. Однак ця іронія відтіняє й усю ірраціональність політичної влади, а загалом – і влади як такої. Російське суспільство опинилось у ситуації достеменно екзистенціальної загубленості: розрив часу, владно-сислової вертикалі та геополітичної визначеності. Ані правди, ані кривди. Ані історії, ані майбуття. Ані друга, ані ворога. Це називається – покинутість.

Лев Гудков, директор Левада-центру, відзначив, що, згідно з соціологічним опитуванням, нині, в 2014 році, 84 % респондентів певні: в Росії є і внутрішні, і зовнішні вороги. 84 % – це своєрідний історичний максимум. Прикметно, що підчас першого опитування, проведеного ще в 1989 році, лише 13 % респондентів (громадян СРСР) вважали, що вороги існують – США, комуністи, сепаратисти, націоналісти тощо (зазначення «ворога» йде в опитуванні відкритим питанням). Показово, наголошує Лев Гудков, що тоді 47 % респондентів-мешканців РРФСР казали: «Навіщо шукати ворогів, адже всі проблеми з нами самими пов'язані з нашим минулим, корені зла в нас самих» [3]. Звернімо увагу на ці слова: «проблеми з нами самими пов'язані». Що, по суті своїй, являють ці слова!? Безперечно, ці слова – відображення рефлексивного акту. Тоді, в 1989 році, Росія пізнавала власне Я. Прагнула виявити причини труднощів, пізнаючи вироблене ставлення до дійсності, до інших народів, до самих себе, зрештою. Росія пізнавала історію Росії у відстороненому рефлексивному акті. Росія стояла перед питанням про власну відповідальність за власний-таки біль і страждання.

«Как нам обустроить Россию?» – запитує в ті роки Александр Солженіцин. І серед іншого ставить питання: «А сами-то мы – каковы?». Солженіцин прямим текстом пише про історичну відповідальність російського народу за Жовтневий переворот і жахи більшовицького режиму, за нищення своєї-таки культури та релігійної традиції; пише про безглуздість імперського панування у Фінляндії, Польщі та Середній Азії. Духовне оздоровлення народу неможливе, наголошує Солженіцин, без усвідомлення відповідальності за спричинені зlodіяння. Перед тим як Західна Німеччина відродилася економічно, зазначає Солженіцин, вона

сповнилася каяттям за нацистські злочини. І жоден німець не уник відповідальності, причому відповідальності – в судовому порядку. Хто в Росії, запитує Солженіцин, відповів за злочини комуністичного режиму?

Есей «Как нам обустроить Россию?» [4] був написаний у 1990 році. Це був один із багатьох судовних актів рефлексії. Це був один із багатьох закликів до покаяння. Разом із залізною завісою перед Росією впала полуда власної величі та могутності. І Росія жажнулася власному убозтву та власній гротескності. Хто винен? – ніхто, крім нас. Що робити? – спершу покаятися за глупство та пиху, бо тільки покаяння може змінити нас – творців усіх злочинів, бо тільки через покаяння ми можемо стати іншими людьми – творцями іншого життя, іншої Росії.

Тоді, 1990 року, Александр Солженіцин написав натхненний есей – лаконічний і крилатий, покручений неологізмами й архаїзмами, схожий на штучну емігрантську екібану. Так – кручено та велемовно – Росія пізнавала власне Я.

Наприкінці 90-х років, каже Лев Гудков, соціологи відзначали дві домінуючі соціальні експектації – прагнення сильного лідера, котрий наведе лад у країні, та прагнення повернути втрачену державну велич; і ці два прагнення – корелювали. Прагнення державної величі! – звернімо увагу на ці слова соціолога. «Русский бог» почув російські молитви. Покаяння – пішло в свисток.

Беручи до уваги соціологічні дані, представлені Львом Гудковим, до снаги бачити дві крайні точки: кінець 80-х років – Росія активно, по краплі вичавлює з себе раба, по суті, заперечуються всі усталені соціальні практики й, щонайважливіше, – заперечується гордовитий образ власного Я. Той-таки Гудков зазначає: «Бруд, злиденність і озлобленість російського життя ніколи не були таємницею, але завжди було виправдання: зате нас бояться, бо ми робимо балістичні ракети». У кінці 80-х це виправдання втратило актуальність. Балістичні ракети зрівнялися за значенням із брудом і злиденністю. Поготів, бруд і злиденність пояснювались якраз тим, що «ми робимо балістичні ракети». Балістичні ракети, ядерний щит держави та політичні мотиви зміцнення «обороздатності» почали розглядатись як прямі причини бруду, злиденності й озлобленості. Заперечивши сучасність (по суті, образ Я-нині), Росія затужила за

образом колишньої ідилічної Росії – «где вечные сумерки и колокола». Кажучи схематично, Росія почала актуалізувати образ власного Я-начального – метафізичний задум про Росію, уявляючи його за посередництва образно-естетичних взірців, вироблених класичною російською літературою та літературою Срібного віку. Росія заходила коло достеменного Відродження. Це була натхненна (а з сьогоднішнього погляду, й – комічна) спроба – влити старе вино в нові міхи. Річ-бо в тім, що старого вина не було. Був лише кітчевий «новороб», який видавався за Православ'я, монархічну традицію, демократичну традицію, традиційну російську духовність. І цей кітчевий ерзац почав трактуватись як основа Я-належного. Радянська Росія почала справжню гру в нерадянську Росію, спробувала вживатися в образ істинної Росії, вдаючись до лицедійства. І спроба ця увінчалася фіаско. І Росія прокляла імена, написані на руїнах «самовластя». І ця мізансцена прокляття – гротескно-натуралістичний акт заперечення будь-яких сенсів і будь-яких ідеалів, акт хаосу людського місива, згущення плоті, криків і жестів (і все це – в абсолютній непролазній п'їтмі, в якій і звуки так само темні як простір, речі, помисли та відчуття) – є тією другою, крайньою точкою, про котру говорив Лев Гудков, – кінець 90-х – початок 00-х. Росія не пройшла випробування екзистенціальною рефлексією. Ситуація «тут і нині» виявилася нестерпною. К чорту «вечные сумерки и колокола!» Росія вдивилась у свою потворну пику й – усміхнулася. А потім заходила відкопувати на руїнах «самовластя» балістичні ракети, заодно майструючи з уламків новий трон для уособлення «суверенної російської демократії».

Однак десятиліття лицедійства не минуло дарма. Залишившись без колоніальних придатків і марксистської ідеології, Росія потребувала нового символічного оформлення. Видобута з архіву символіка вельми органічно зрослася зі структурою пострадянських владних відносин. Дискурс глобального протистояння двох суспільно-політичних формацій переріс у дискурс боротьби Росії проти однополярного світу; дискурс засудження буржуазного способу життя – в дискурс критики Постмодерну. Росія перенайменувала світ, явища та себе. Футуристично-модерністський лексикон поступився місцем лексикону слов'янофілів. Запанував новий стиль, щось середнє між ніколаєвським ампіром і сталінським бароко (видовище

доволі химерне, але росіянам подобається). І ця нова спроба синтезу – слов'янофільства, імперськості та сталінізму – виявилася настільки переконливою, що закрадається підспудна підозра: а чи й справді існувала більшовицька Росія? Можливо, й мав рацію Микола Бердяєв, коли писав, «Третій Рим став Третім Інтернаціоналом», маючи на увазі, що більшовизм – це лише метафора, за якою проступає стара, непримиренна розкольницька Росія, з її шуканням власного Граду Кітежа та власного Бога.

Кажуть, що іще в похмурі сталінські роки, коли в Ленінграді встановили пам'ятник Достоевському, однієї ночі на постаменті з'явився напис: «Федору Достоевському – от благодарных бесов». Перехворівши марксизмом, біси повернулися до свого справжнього отця – Фьодора Достоевського.

Александр Солженіцин: пророк і його суфлери

Придивімося до солженіцинського есею «Как нам обустроить Россию?»: вістря його критики – російський імперіалізм. Нескінчене розширення кордонів – необдумана, помилкова політика. Наслідок цієї політики – лише примноження ворогів Росії й ослаблення її етнічного ядра. Відособлення Фінляндії та Польщі – це нині очевидне благо для Росії, хоча в період владарювання над цими територіями такий перебіг подій вважався б катастрофою. Тощо.

Не оминає увагою Солженіцин й українське питання. Далєбі, у вступі, написавши «Слово до великоросів», він пише «Слово до українців і білорусів». Одразу варто сказати, що в підрозділі про білорусів не йдеться, мова тільки про українців і Україну. Закінчуючи підрозділ, Солженіцин лише відзначає, що все сказане до українців, загалом, адресується й білорусам. Починаючи ж підрозділ, завважає, що в роки війни, які провів на території Білорусі, він полюбив цей «кроткий» народ. (Показовий прикметник. Чи не так?)

Насамперед, зізнавшись, що він майже наполовину українець і ранні його роки пройшли «при звуках украинской речи», Солженіцин переходить до суті справи: 1) три народи мають спільне походження й роз'єднані не з власної волі; 2) утиски української мови були, звісно, несправедливі; 3) «в отторгнутой Галиции, при австрийской подтравке, были выращены искаженный украинский

ненародний язык, нашпигованный немецкими и польскими словами, и соблазн отучить карпатороссов от русской речи, и соблазн полного всеукраинского сепаратизма*»; 4) Центральна Рада, яка проголосила незалежність УНР, не була виразником інтересів і волі всього українського народу, оскільки не формувалася шляхом всенародних виборів; 5) по суті, є дві України – «історична» й – Дике Поле: «Новороссия, или Крым, Донбасс и чуть не до Каспийского моря»; 6) «сегодня отделять Украину – значит резать через миллионы семей и людей: какая перемесь населения; целые области с русским перевесом»; 7) «никакой насильственной русификации (но и никакой насильственной украинизация, как с конца 20-х годов), ничем не стесненное развитие параллельных культур, в школьные классы на обоих языках, по выбору родителей»; 8) «если б украинский народ **ДЕЙСТВИТЕЛЬНО** (тут і далі в цитатах виділено – А. С.) пожелал отделиться – никто не посмеет удерживать его силой. Но – разнообразна эта обширность, и только **МЕСТНОЕ** население может решать судьбу своей местности, своей области, – а каждое новообразуемое при том национальное меньшинство в этой местности – должно встретить такое же ненасилие к себе»; 9) епілог: «Братья! Не надо этого жестокого раздела! – это помрачение коммунистических лет. Мы вместе перестрадали советское время, вместе попали в этот котлован – вместе и выберемся».

Воістину! Російська демократія закінчується там, де починається українське питання.

Немає сенсу оспорювати тези, висловлені Александром Солженіциним. Сенс є в іншому – зазначити, що всі ключові міфологеми російського імперського дискурсу про Україну наявні вже в цім есеї 1990 року: українська мова й український сепаратизм – австрійський проект; жодної «насильницької» українізації; мова шкільного

* Тут і далі цитати з текстів Александра Солженіцина подаватимуться російською мовою, оскільки тексти автора – це художньо-публіцистичні твори, котрі потребують спеціального перекладу. Особливістю мови Солженіцина є її насиченість неологізмами й архаїзмами. Солженіцин порушує всі стилістичні норми – умисне чи випадково, – неправильно формулюючи речення. Утім, ця неправильність є важливою ознакою солженіцинської мови, яку передати, вдаючись до формального перекладу, неможливо.

навчання – за вибором батьків; політичне самовизначення на рівні «місцевостей». Не важко бачити, що ці політичні конструкти, сформульовані ще 1990 року, реалізовувалися в Україні в період режиму Віктора Януковича, зокрема, в освітній сфері та мовній політиці. Нині ж, шляхом безпосереднього військового втручання, Росія домагається політичного самовизначення в Україні на рівні «місцевостей».

Солженіцинський есеї написаний в еміграції. (Є в ньому сліди дебатів з українськими емігрантами.) Утім, сама суть концептуального бачення українського питання сформульована не в згаданому есеї, а набагато раніше. Звернімо увагу на ці рядки в романі «Архіпелаг ГУЛАГ»: «С Украиной будет чрезвычайно больно. Но надо знать их общий накал сейчас. Раз не уладилось за века – значит, выпало проявить благоразумие нам. Мы обязаны отдать решение им самим – федералистам или сепаратистам, кто у них кого убедит. Не уступить – безумие и жестокость. И чем мягче, чем терпимее, чем разъяснительнее мы будем сейчас, тем больше надежды восстановит единство в будущем. Пусть поживут, попробуют. Они быстро ощутят, что не все проблемы решаются отделением. (Из-за того, что в разных областях Украины – разное соотношение тех, кто считает себя украинцем, и кто – русским, и кто – никем не считает, – тут будет много сложностей. Может быть, по каждой области понадобится свой плебисцит... Не вся Украина в её сегодняшних формальных советских границах есть действительно Украина. Какие-то левобережные области безусловно тяготеют к России. А уж Крым приписал к Украине Хрущёв и вовсе с дуру. А Карпатская (Червонная) Русь? Проверим и на ней: требуя справедливости к себе, как справедливы будут украинцы к карпатским русским?)» [Цит. за: 1].

«Архіпелаг ГУЛАГ» написаний упродовж 1958–1968 років. Публікація роману розпочалася лише 1973 року (паризьке видавництво «ИМКА-Пресс»). Відволічемося від усіх (безперечно, драматичних) обставин, пов'язаних із публікацією роману. Проаналізуємо цитований фрагмент. Передусім, Солженіцин розпочинає з артикуляції домінантної емоції: буде боляче. Гадаю, ці слова варто читати дещо інакше: вже боляче. Чому боляче? За зізнанням самого Солженіцина, його матір якось завважила: настане день, коли

«отложится Украина». І ця перспектива, ця невідворотна перспектива є причиною його болю. Далі, буквально наступними двома реченнями, Солженіцин розкриває причини цієї невідворотної втрати України: перша – «Но надо знать их общий накал сейчас». Чий «общий накал»? «Архіпелаг ГУЛАГ» писався за свідченнями політв'язнів і на основі особистого досвіду Солженіцина. І коли Солженіцин пише про «их общий накал», то він пише насамперед про власний досвід спілкуваннями з українськими політв'язнями, а це були переважно бійці ОУН-УПА. Це були ті люди, ставлення яких до радянського режиму та російського імперіалізму не залишало жодних ілюзій. Є й друга причина, яка визначила емоцію Солженіцина: «Раз не уладилось за века – значит, выпало проявить благоразумие нам». Про що говорить Солженіцин? Безумовно, йдеться про століття політики «собирательства» та «обрусения», результатом якої явився «их общий накал». Солженіцин шкодує: стільки часу й стільки зусиль пішло прахом. Отже, усе, що залишається Росії, – проявити «благоразумие».

Далі ж Солженіцин і розкриває те, як саме має реалізовуватися розважлива політика щодо України. Причому, звернімо увагу, фрагмент, у якому Солженіцин вдається до обґрунтування російської політики щодо України, береться ним у дужки. Причина зрозуміла: перша частина цитованого фрагменту – це міркування з моральними й емоційними акцентами, друга частина – аналітика: послідовно, фактор за фактором, розкриваються передумови майбутньої політики щодо України. Ці фрагменти різні, й того другий фрагмент виокремлений дужками. Поготів, складається враження, що цей другий фрагмент є пізнішою врізкою до основного тексту, своєрідною приміткою-поясненням, досвідом обґрунтування попередніх міркувань. Відповідно, виникає питання: коли саме було внесене це доповнення? – це перше, і друге – чи сам Солженіцин є систематизатором факторів російської політики щодо України? Безперечно, текст написаний Солженіциним (його стиль непідробний). Питання в іншому: самому-таки Солженіцину, чи комусь іншому – безіменному редактору – належить ця аналітична викладка?

Ще раз систематизуймо солженіцинські тези (ми вже знаходили їх в есеї «Как нам обустроить Россию?»): по-перше, Україна є різнірідною і з історичного, і з етнічного погляду; по-друге,

сучасні кордони України – це результат більшовицьких спроб тісніше зв'язати Україну з СРСР шляхом включення до складу України суто російських етнічних територій (зокрема, приєднання до України Криму іменується просто «дурістю» Микити Хрущова); по-третє, відособлення України має відбуватися за результатами плебісцитів в окремих областях; по-четверте, в незалежній Україні мають бути забезпечені права карпатських «русских», і це – тест на «справедливість» незалежної України. (Виникає питання: а що як Україна не пройде цей тест на «справедливість»? Що тоді? Якою тоді має бути політика Росії щодо України?)

І наразі потрібно дуже чітко усвідомити: окреслений план дій щодо України сформульований іще в 60-ті роки! Зіставляючи ж його з подальшою політикою РФ, можна бачити, що цей «план» був реалізований абсолютно повною мірою, буквально за кожним пунктом: це і політизація російської меншини в Україні, це і вимога двомовності навчання (чітко висловлена в есеї 1990 року), це і поширення емоційно акцентованого заниженого нарративу про «дурість Хрущова», це і введення до порядку денного поняття «Новоросія», це й артикуляція проблеми «русинів». Задасмося елементарним питанням: звідки Александр Солженіцин взагалі знав про існування русинів? Русини – це не тема поп-культури. Русини жодним чином не фігурують на сторінках політичної історії чи історії культури. «Русини» – це, загалом, поняття етнології. Тож, що спонукає Солженіцина ставити питання про русинів, причому одразу в політичній площині? Напевно, є рація припустити: ці міркування Солженіцина мають витоки в російському пропагандистському дискурсі періоду Першої світової війни, коли галицькі та буковинські москвофіли стали репрезентантами єдиної і неподільної Русі. Отже, виникає дуже просте й водночас – дуже складне питання: які витоки пророчого дару Александра Солженіцина? Відсікаючи всі містичні пояснення, залишається тільки дійти простого висновку: всі міркування Солженіцина про Україну – ймовірність відокремлення України та характер наступної політики Росії щодо України – це загальне уявлення російської інтелігенції вже в період 60-х років. Яке коло спілкування Александра Солженіцина? Наскільки відомо, це – інженерні «шарашки», це літературні та дисидентські кола й, безперечно,

коло радянських спецслужб, котрі, звісно, тримали в полі зору свого колишнього підопічного, а згодом письменника-дисидента. Цілком логічно припустити, що в цих колах, принаймні вже в 60-ті роки, існувало чітке уявлення про ймовірні українсько-російські відносини. І тут наголосімо: уявлення чітке (!), воно ж бо не змінилося ані в еміграції, ані з поверненням Солженіцина в СРСР, ані в переддень українського референдуму 1991 року.

Минули десятиліття, а погляди письменника на українське питання не змінилися. Із чим ми взагалі маємо справу? Із політичною прогностикою – відстороненим аналізом ситуації, чинників і тенденцій, а також моделюванням взаємодії цих складників? Із політичним профетизмом і містичними прозріннями – тобто феноменом віри? Сторонній політичний прогноз на перспективу в сорок років! – річ мало ймовірна, до того ж Солженіцин не є ані політичним, ані економічним аналітиком. Містичний дар – також, напевно, не найкраще пояснення. То з чим ми маємо справу? Які наші уявлення залишаються незмінними впродовж десятиліть? Вочевидь, залишаються сталими тільки наші фактологічні знання, – скажімо, знання таблиці множення чи геометричних аксіом. Також ми можемо цілком переконливо висловлюватися про ті речі, які залежать винятково від нас самих (або ж суб'єкта, котрий недвозначно заявив про свої наміри). Тільки усвідомлений намір і безперечність наявних ресурсів для здійснення наміру можуть бути підставою для безсумнівного судження про майбутні події. І ніяк інакше. Тож, звідки знання Александра Солженіцина? Яке джерело його інформації? І які причини витоків цієї інформації в 1973 році, коли публікувався «Архіпелаг ГУЛАГ», у 1990-му, коли публікувався есей «Как нам обустроить Россию?», і в 1991 році, коли Солженіцин виступив із відозвою щодо українського референдуму?

Вчитайтесь у ці рядки Солженіцина 7 жовтня 1991 року, в яких висуваються «кондиції» до українського референдуму й знову артикулюється тема різноманітності України. Зокрема, Солженіцин вимагає: «Чтобы результат референдума учитывался отдельно по каждой области: каждая область сама должна решить, куда она прилегает». І далі пояснює причини цієї вимоги: «Разные области имеют совсем разное историческое происхождение, непохожий

состав населения, и не может судьба жителей области решаться перевесом среднего арифметического по обширной 50-миллионной республике. Те, кто во Львове и Киеве наконец-то валят памятники Ленину, – почему же поклоняются, как священным, фальшивым ленинским границам, на кровавой заре советской власти во многих местах прочерченным лишь для того, чтобы купить стабильность коммунистическому режиму? При решимости Украины полностью отделиться, на что ее право несомненно, – такой валовой подсчет голосов в этих границах может оказаться непоправимым для судьбы многих миллионов русского населения. И создадутся напряженные зоны на будущее» [Цит. за: 1]. Повтор, знову повтор! Однакові, мов цяхи, аргументи знову, з тексту в текст, вбиваються у свідомість читачів. Є й доповнення: Солженіцин пише про «майбутні зони напруги». Він уже занепокоєний долею мільйонів росіян, які опиняться за бортом Росії. Бракує лише одного – суто політичного пояснення того, як, скориставшись «зонами напруження», зарадити лохові мільйонів росіян.

Наразі вартий уваги й інший есей Солженіцина «Письмо вождям Советского Союза» [5]. Цей есей первинно є власне «листом», якого Солженіцин надіслав керівництву СРСР у вересні 1973 року. Наприкінці того-таки року розпочалися гоніння на Солженіцина, і він оприлюднив листа, додавши короткий вступ. Звернімося до тексту. Солженіцин наголошує на існуванні двох загроз: 1) воєнна загроза з боку Китаю, 2) соціально-економічна загроза, зумовлена неминучим крахом європейської цивілізації, частиною якої є й Радянський Союз. Аналізуючи другу загрозу, автор ґрунтується на висновках аналітиків «Римського клубу», представлених 1972 року в доповіді «Межі розвитку», а також працях «Товариства Тейяра де Шардена». Залишається тільки захоплюватися ерудицією Солженіцина, котрий, перебуваючи в Москві, за залізною завісою, в статусі колишнього політв'язня, мав доступ до висновків тільки за рік до того опублікованого дослідження «Римського клубу» та праць французьких науковців.

Яка головна ідея Солженіцина? По суті, на його думку, єдиною перепоною для подальшого розвитку Росії є марксистська ідеологія. Саме марксистська ідеологія може стати приводом для воєнного зіткнення з Китаєм (війна як спосіб вирішення догма-

тичних різночитань); саме ідеологія спонукає СРСР до гонки озброєнь і поширення своєї військової присутності на зону Атлантики та Тихого океану; ідеологія змушує підтримувати маріонеткові марксистські режими в Латинській Америці, Африці й Азії, а також утримувати соціалістичні режими. Та найбільше зло марксизму – це руйнування внутрішнього укладу життя, насамперед – Православ'я. Індустріалізація, урбанізація та колективізація фактично знищили Росію – знищили села, дрібні ремісничі артілі, традиційний спосіб життя й довколишнє середовище. На думку Солженіцина, вже самої відмови од марксизму було б достатньо, аби розпочався процес оздоровлення. Насамперед, вважає автор «Листа», потрібно переглянути згубну зовнішню політику, яка визначена лише ідеологією, і спрямувати всі зусилля на розвиток Сибіру та Далекого Сходу, убезпечуючи таким чином Росію від китайської загрози й розвиваючи ту ресурсну базу – аграрний сектор і природні копалини, – дефіцит яких визначатиме міжнародну політику вже за кілька десятиліть*.

Це, фактично, вся програма політичної «перебудови» в Росії, як її бачить Солженіцин у 1973 році. Зазначимо: слово «перебудова» вживається в короткому тексті чотири рази, причому саме в політичному сенсі, якого це слово набуде вже за десятиліття, означивши соціально-політичні перетворення в СРСР. Ще один аспект: Солженіцин виявляє цілковиту індиферентність стосовно політичного режиму: що авторитаризм, що демократія – це для нього лише політичні режими, котрі мають свої переваги та свої хиби; річ лише в ефективності державно-політичного режиму, а ця

* Завважмо: текст «Листа», в якому йдеться про необхідність розвитку Сибіру та Далекого Сходу, написаний 1973 року. А вже 1974 року – розпочинається будівництво Байкало-Амурської магістралі, котра являє собою залізничний шлях, що проліг паралельно збудованій іще в кінці XIX – на початку XX століття Транссибірській магістралі. Звідси до снаги зробити елементарний висновок: «дисидентські» міркування Александра Солженіцина не могли сприйматися радянським керівництвом як суто «дисидентські». Звісно, Солженіцин не був «натхненником» нового будівництва; він лише висловив судження, котре щонайменше на початку 70-х років було загальним й очевидним судженням. Отже, якщо під питанням опиняється саме «дисидентство» Солженіцина, то під питанням опиняється й причина відомих «гонінь», а також і наступне позбавлення Солженіцина радянського громадянства.

ефективність зумовлюється аж ніяк не їхніми сутнісними особливостями.

Викликають питання й інші аспекти творчості Александра Солженіцина. Відомо, що роман «Архіпелаг ГУЛАГ» написаний на основі свідчень – листів і спогадів – 227 колишніх в'язнів сталінських таборів. У першому виданні роману Солженіцин подає список усіх 227 «співавторів». Згодом роман був розширений і список свідків поповнився: тепер він становить 257 імен. Спитаймося: як Солженіцину вдалося отримати свідчення 227 колишніх в'язнів? А це елементарне питання. Як (суто технічно) відбувалася комунікація? Як Солженіцин встановив зв'язок із цими людьми? Як він відібрав тих людей, котрі могли надати йому літературно значущу інформацію (бо ж не кожне свідчення в'язня мало інформативну та художню цінність)? Усі 227 свідків musiли не лише згадати власний травматичний досвід, а й мати вміння передати його в літературно прийнятній формі. Залишається тільки уявити архів Солженіцина, в якому на корисні свідчення – листи та спогади – 227 свідків прийшлося б стільки само (а насправді – набагато більше) порожньої епістолярії.

І, звісно ж, єврейське питання

Це саме запитання поставимо й стосовно іншої праці Солженіцина «Двісті років разом». Це – історично-публіцистична праця, котра розкриває авторське бачення єврейсько-російських відносин. Перший том опублікований 2001 року, другий – 2002-го. (І сам рік публікації праці здається прикметним, із суто політологічної точки зору.) Того-таки 2001 року вибухнув скандал: 2000 року в тепер уже легендарному місті Слов'янську вийшла у світ книжка за авторства Александра Солженіцина «Євреї в ССРСР и будущей России». Редактор видання запевняв, що публікує текст, написаний Солженіциним у 1968 році! (Чого варта вже сама назва книжки: «Євреї в ССРСР и будущей России» – СРСР у минулому часі, Росія – майбутньому.) Однак у 2001 році Александр Солженіцин заперечив власне авторство опублікованої в Слов'янську книжки, хоча і не вдався до судового позову, обмежившись лише заявою, що провінційний видавець «хуліган і несповна розуму». Утім, проведений згодом текстологічний аналіз слов'янського видання та другого тому «Двісті років разом» засвідчив наявність

тотожних фрагментів (щонайменше 20 %) і безперечно авторство Александра Солженіцина [2]. Отже, то коли ж написана книжка «Двісті років разом»? І водночас: як 1968 року (якщо текст писався саме тоді) Солженіцин міг отримати доступ до вкрай специфічної інформації про участь євреїв у Жовтневому перевороті, громадянській війні та діяльності перший радянських урядів? А це – той перелік питань, інтерес до яких аж ніяк не толерувався в Радянському Союзі. І знову-таки, суто технічне питання: Солженіцин – математик, у нього є літературний талант, але немає необхідних навиків роботи з першоджерелами й історіографією. Як він узагалі доступився до такої вкрай складної та надзвичайно специфічної проблеми? Завважмо: в першому томі використовуються джерела XVIII–XIX століть і подається їхнє історіографічне тлумачення; цитуються праці, написані німецькою мовою та на їдиш, а також мають місце посилання на таке своєрідне джерело, як праця Якова Брафмана «Книга кагалу. Матеріал для вивчення єврейського побуту» (1869 рік). Невже Солженіцин зміг обійтися без фахової консультації історика? Невже він міг обійтися без «сприяння» у доступі до інформації? Складно відповісти на це питання. Так само й складно уявити, що «Архіпелаг ГУЛАГ» – книга белетристично оформлених спогадів і листів – міг бути створений без відповідного замовлення та сприяння.

Спроба узагальнення та питання, на які наразі немає відповідей

У цій тексті тема Солженіцина виникла цілком випадково. Але тільки-но Солженіцин зайшов на сторінку – він заговорив, зажестикуював і перетягнув на себе всю увагу. І тепер на півтексту лежить його слов'янофільська борода і тхне українським і єврейським питаннями. Він говорив довго, але наразі питань більше, аніж відповідей. Так часто трапляється, коли тема розмови виходить далеко за межі безпосереднього досвіду та, можливо, навіть практичного розуму.

Далеко, дуже далеко, за межі практичного розуму, ведуть нас міркування на тему солженіцинських пророцтв. Чимало історичних подій починають здаватися фантомами. Слизький і невдячний цей шлях – «сумнівайся в усьому» – шлях деструкції. Але пройдімо ним, розставляючи певні віхи.

1. Дослідження праць Александра Солженіцина, зокрема його політичних есе, свідчить: уже щонайменше в 60-ті роки минулого століття в Росії оформився російський націоналістичний рух – ідея розвитку етнічного ядра Росії, переходу до політики економічного меркантилізму, зміцнення геополітичної безпеки Росії, відродження Православ'я або ж навіть старообрядчества. Сам Солженіцин високо оцінює сталінський поворот до Православ'я та російської військово-патріотичної традиції, який відбувся під час Другої світової війни; і цей «поворот», як вважає Солженіцин, мав би бути нормативним взірцем для подальшого розвитку Росії.

2. Марксистська ідеологія, як впливає з праць Солженіцина, – це лише зовнішній декор, котрий жодним чином не визначає магістральний розвиток Росії: в суспільстві, ба навіть і в партійному середовищі, відзначає Солженіцин, очевидною є недовіра до нормативної ідеології, котра сприймається винятково як незначущий ритуал. Поготів, марксистська доктрина, проголошена ідеологічною основою розвитку СРСР, спричиняє необхідність витратної зовнішньої політики, що жодним чином не сприяє економічному, культурному та соціальному розвитку Росії. Відповідно, наголошує Солженіцин, подальший розвиток Росії – неможливий без відмови від марксизму, хоча авторитарний політичний режим (за умови надання свободи мистецької та наукової творчості) цілком може бути збережений у Росії.

3. Імовірно, що вже на початку 70-х років у СРСР розроблявся план «перебудови», що передбачав: 1) відмову від марксистської ідеології, 2) відмову од геополітичної гегемонії в Центральній Європі, 3) розпад СРСР, 4) перехід до ринкової економіки. Натомість, мав бути сформований «Російський Союз», що включав би, власне, Росію, а також Україну та Білорусь. Реалізація цього плану не виключала ймовірності набуття Україною незалежності (відповідно до того, які політичні сили переможуть в Україні – «федералістські» чи «сепаратистські»). Однак згодом, зіткнувшись із економічними труднощами, етнічними та мовно-культурними конфліктами, Україна, або ж принаймні її південно-східна частина, мусила б увійти до складу «Російського Союзу».

4. Імовірний план «перебудови» передбачав також встановлення «м'якого авторитаризму» – політичного режиму, що відповідає

російській політичній традиції. (Як зазначає в «Листі» Александр Солженіцин, «демократія протрималась у Росії лише вісім місяців», маючи на увазі часовий відтинок від Лютневої революції до Жовтневого перевороту.) Солженіцин пише про авторитаризм у доволі прагматичній тональності; по суті, авторитаризм постає не як необхідне зло, з котрим доведеться примиритися, а як необхідне благо, котре варто прийняти, відкинувши марні упередження. Перевага авторитаризму – можливість уникнути зовнішньополітичних маніпуляцій, загроза яких є очевидною за демократичного режиму. Таким чином, можна припустити, що своєрідний «сталінський ренесанс», який розпочався в Росії з президентством Владіміра Путіна, а також очевидні авторитарні риси президентства Путіна, являють собою не випадковість, а один із продуманих етапів спланованого суспільно-політичного розвитку Росії.

5. Прописаний Солженіциним план російської політики щодо України є системним і чітким. Зокрема, план передбачає: 1) артикуляцію «русинського» питання, 2) введення до політичного дискурсу поняття «Новоросія», 3) представлення в мас-медійному дискурсі входження Криму до складу України як «безглузлого» рішення винятково Микити Хрущова, 4) запровадження в Україні двомовності, 5) запровадження вибору мови навчання батьками школярів, 6) інспірування вимоги, аби виключно в області («місцевості») самостійно вирішувалося питання про їхню належність до України чи Росії (примушування України до реалізації цієї вимоги відбулося в Криму й відбувається нині на Донбасі). Усі пункти цього плану реалізувалися, а це свідчить про продуманість, системність і послідовність російської політики щодо України. Водночас, факт артикуляції цього плану ще в 60-ті роки змушує ставити питання про адекватність українського розуміння російської політики.

6. Зіставлення міркувань Александра Солженіцина та політичної історії СРСР, а також політично історії РФ і України дає підстави для припущення: ще в середині 60-х років був вироблений цілісний план демонтажу марксистської ідеології та СРСР. (Цілком можливо, узорювся приклад демонтажу Британської імперії.) Якщо це припущення є істинним, то воно змушує переглянути політологічні оцінки Перебудови в СРСР, зокрема, роль Міхаїла

Горбачова, Александра Яковлева й інших ідеологів Перебудови, які, відповідно до нового припущення, являють собою не «архітекторів» Перебудови, а лише реалізаторів задалегідь виробленої програми. Потребує нової оцінки й діяльність Бориса Єльцина, процесу первинного накопичення капіталу в Росії й Україні, та, водночас, як уже зазначалося, всієї історії українсько-російських відносин. Зокрема, доцільною є переоцінка ролі Владіміра Путіна в реалізації російської політики щодо України й значущості особистості Владіміра Путіна взагалі. Є підстави вважати, що Владімір Путін – тільки виразник продуманої на десятиліття російської політики; або ж узагалі, Владімір Путін – передусім мас-медійна фігура, що мінімальним чином впливає на російську політику. Відповідно, популярне нині судження, згідно з яким Владімір Путін – це головна й далєбі єдина перепона для припинення українсько-російської війни, є сутнісно хибним; поготів, гіпотетичне усунення Владіміра Путіна з політичної арени матиме наслідком пошук Росією нових форм ескалації з метою реалізації плану розчленування України: проти України здійснює агресію не путінська Росія, проти України здійснює агресію віковічна машина Російської імперії.

Російський невротизм

Згадаймо невеликий курйоз: 2013 року, під час конкурсу Євробачення, російська учасниця не отримала того місця, на яке сподівалися росіяни. Сергєй Лавров заявив: «Россия даст достойный ответ». Цікаво, який? – міркували журналісти. – Невже завдасть термоядерний удар по Копенгагену?

У Копенгагені була принижена не якась там співачка (ім'я якої не пам'ятаю), принижена була – вся Росія. І справа не в конкретній ситуації. Справа у перманентному переживанні: Росія завжди (!) принижена. Переживання власної неповноцінності змушує помічати криві погляди й чути іронічні натяки.

Що ми скажемо про людину, яка повсякчас заявляє: вона піднялася з колін, і її вже ніколи не поставити на коліна? Що ми скажемо про людину, яка трактує все своє життя як нескінченну боротьбу проти нескінченних спроб принизити її? Як ми назвемо людину, яка бачить довкола тільки ворогів і наголошує на своїй здатності та готовності дати відсіч будь-коли і будь-кому? Напевно, саме собою напрушується слово – параноя.

Зигмунд Фрейд вважав, що схеми персональної психології можуть бути перенесені на сферу психології соціальної. Не всі психологи погоджуються з цією думкою, але й не всі її заперечують. Водночас, наголосімо й на такій надзвичайно важливій тезі, щодо слухності якої психологи одноставні: невротичні розлади, навіть ті, котрі являють собою прояви патологій, постають між тим і формами соціальної адаптації особистості, а відповідно – і формами розвитку особистості. Ролло Мей – автор, якого я вельми шаную, – писав, що невротичні патології – це не сторонні «врізки» до структури особистості, а її органічні складники, саме тому невротична особистість, навіть усвідомлюючи власні деструктивні нахили, опирається психотерапевтичному впливові, оскільки цей опір є для неї нічим іншим, як захистом власної особистісної цілісності.

А тепер висновки: 1) російська імперська ідеологія – це історично зумовлена форма адаптації Росії до способу буття в сучасному світі; 2) російська імперська ідеологія, як і спричинені нею способи світосприйняття та політичних практик, – це органічний прояв російської «особистості»; 3) навіть усвідомлення росіянами всіх можливих небезпек, пов'язаних із веденням імперської політики, не матиме наслідком відмову від імперської політики.

1. Александр Солженицын: С Украиной будет чрезвычайно больно. Как сбываются пророчества по украинскому вопросу автора «Красного колеса» // Российская газета. – 16.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2014/05/16/solzhenitsyn.html> (дата звернення: 27.10.2014).

2. Костырченко Г. Из-под глыб века. О второй части книги А. И. Солженицына «Двести лет вместе» (М. : Русский путь, 2002). / Геннадий Костырченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/133/vek.htm> (дата звернення: 27.10.2014).

3. Лев Гудков: Украина заслонила всё // Левада-центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/27-10-2014/lev-gudkov-ukrainazaslонила-vse> (дата звернення: 27.10.2014).

4. Солженицын А. Как нам обустроить Россию? / Александр Солженицын [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/s_kak_1990.txt (дата звернення: 27.10.2014).

5. Солженицын А. Письмо вождям Советского Союза / Александр Солженицын [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/s_letter.txt (дата звернення: 27.10.2014).

6. Шайгородський Ю. Синдром політичної прокрастинації: причини і наслідки / Юрій Шайгородський // Політичний менеджмент : наук. журнал [голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський]. – 2013. – № 59. – С. 16–29.

7. Якби референдум щодо проголошення державної незалежності України відбувався сьогодні, то як би Ви на ньому проголосували? (динаміка, 2001–2012) // Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=320 (дата звернення: 27.10.2014).